

4/32

10/11

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

- 11.01.13 Резушечка
- 11.07.13 Бурчак
- 15.02.13. Мухомов
- 16.02 Кошар
- 18.02 Камінь
- 20.02 Маш
- 21.02. Погемов
- 26.02. Корева
- 26.02 Мухомов
- 15.02 Верозуб
- 26.02 Кондратова (5)
- 30.03 Гюпко (10 зм.)!
- 25.04 Мераф

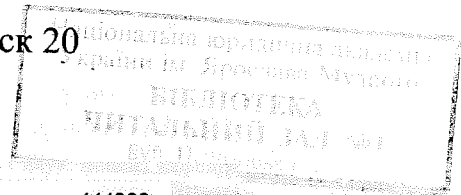
23317D

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 20

код екземпляра 444388

Харків
«Право»
2010

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

МІСЦЕ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ В СИСТЕМІ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглянуто питання місця праці засуджених до позбавлення волі в системі їх прав та обов'язків; запропоновано та обґрунтовано визначення праці засуджених як виду конституційного права; аргументовано, що законодавчі обмеження стосуються не безпосередньо права засуджених на працю, а лише вільного обрання її видів і форм.

Ключові слова: право на працю, місце роботи засуджених, умови праці засуджених, форми та види праці, обов'язки засуджених, реалізація права на працю.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) одним із засобів виправлення та ресоціалізації засуджених є суспільно корисна праця. Фахівці відзначають, що вона є важливим засобом зміни світогляду кожної людини, в тому числі і засуджених, а ставлення до праці визначає соціальну значимість особистості¹. Натомість кримінально-виконавче законодавство України залишає дуже великий простір для зловживань з боку адміністрації органів і установ виконання покарань у частині залучення засуджених до праці, а практика виконання покарань лише підтверджує це твердження.

КВК України містить низку положень стосовно праці засуджених, в яких, за визначенням науковців і практичних працівників,

¹ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодєд та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

містяться певні суперечності та непослідовність¹, основними з яких називається неможливість однозначного висновку про правову сутність залучення засуджених до праці – це обов'язок чи право засудженого.

Ступінь наукової розробки проблеми. Найбільш ґрунтовні наукові розробки питання праці засуджених були здійснені ще за радянських часів. Воно піднімалось у працях таких учених у галузі кримінального, виправно-трудоного, кримінально-виконавчого права та кримінології, як Ю. М. Антонян, А. В. Бриллиантов, М. О. Беляєв, С. І. Дементьев, О. І. Зубков, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, О. С. Михлін, А. Є. Наташев, І. С. Ной, М. С. Рибак, М. О. Стручков, Ф. Р. Сундуrow, В. І. Селіверстов, В. М. Утевський та ін.

Але дослідження того періоду відбувались у зовсім інших соціально-економічних умовах, базувались на інших засадах місця праці в житті громадян, а також не враховували останні прогресивні міжнародні здобутки. Тому, незважаючи на значний внесок названих науковців у розробку проблем залучення засуджених до праці, можемо стверджувати, що ця проблема залишається ще й дотепер не досконало вивченою, чим і визначається актуальність даної статті.

Щодо сучасних наукових праць, то окремі аспекти праці осіб, позбавлених волі, були предметом наукових досліджень таких учених, як В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, О. М. Костенко, В. М. Романов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников та ін. Але у них також немає однозначної відповіді на питання стосовно місця праці в системі прав або обов'язків засуджених до позбавлення волі.

Мета і завдання статті. Автор ставить перед собою завдання узагальнити існуючі підходи до визначення поняття «суспільно корисна праця засуджених», місця праці у правовому статусі таких осіб та на цьому підґрунті запропонувати власний підхід до розв'язання окресленої проблеми.

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України : монографія / В. А. Бадира, О. П. Букалова, А. П. Гель та ін. ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Х. : Права людини, 2009. – С. 74.

Виклад основного змісту матеріалу. Практично в усі історичні періоди розвитку наукових знань та практики виконання кримінальних покарань основу виховного впливу на осіб, позбавлених волі, становила суспільно корисна праця. Досліджуючи теоретичні та практичні аспекти праці засуджених, О. І. Зубков характеризував її сутність наступним чином: за своєю соціально-економічною та політичною природою – це праця соціалістична, за юридичною сутністю – обов'язкова, за педагогічною природою – виправна¹. Цю думку цілком поділяв й М. О. Стручков, зазначаючи, що будь-яка праця, в тому числі й праця засуджених, є одночасно економічною, правовою та педагогічною категорією².

На підставі аналізу існуючих наукових публікацій Л. Г. Крахмальник³ та В. А. Бадира⁴ доходять аналогічних висновків, що у літературі праця як виправний фактор характеризується з точки зору загальної благодетельності трудової активності для індивідуального і соціального розвитку особистості⁵. На погляд М. І. Демченка, праця в кримінально-виконавчих установах має і надалі розглядатися як ефективний елемент виправного впливу, професійної підготовки і як захід ефективності управління засудженими⁶.

¹ Зубков А. И. Теоретические вопросы правового регулирования труда осужденных в советских исправительно-трудовых учреждениях / А. И. Зубков. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1974. – С. 5.

² Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1970. – С. 211; Він же. Курс исправительно-трудового права: Проблемы Особенной части. – Гл. 4. / Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 68.

³ Крахмальник Л. Г. Труд заключенных и его регулирование в СССР / Л. Г. Крахмальник. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1963. – С. 74.

⁴ Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Бадира. – Львів, 2006. – С. 69.

⁵ Зубков А. И. Трудовое перевоспитание заключенных в советских исправительно-трудовых учреждениях и его правовое регулирование / А. И. Зубков. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С. 7–21.

⁶ Демченко М. І. Шляхи удосконалення моделі сучасної пенітенціарної установи / М. І. Демченко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К. : КІВС : «МП Леся», 2003. – № 8. – С. 40–42.

О. О. Рябинін підкреслює, що організація праці засуджених має певне педагогічне навантаження¹.

Вірування у здатність праці засуджених змінювати їхні особистісні якості на краще досить стійкі, внаслідок чого ще й досі в коментарях до КВК різних країн зазначається, що «суспільно корисна праця через свої виключно значні виховні можливості впливу на особу виступає важливим засобом виправлення засуджених»². Поширеними вони є й серед сучасних науковців, які стверджують, що, відносячи працю до засобів виправлення й ресоціалізації засуджених, законодавець виходив з загально визнаної думки про те, що праця є важливим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та спосіб життя³, а ставлення до праці визначає соціальну значимість особистості⁴.

До прийняття у 2003 р. КВК України проблеми з визначенням місця праці в системі прав та обов'язків засуджених не виникало взагалі. Чинний на той час Виправно-трудоий кодекс чітко та безапеляційно встановлював: «Кожен засуджений повинен працювати» (ч. 1 ст. 49). При цьому основний аргумент до такого підходу містився в ст. 14 Конституції Української РСР 1978 р.⁵: «Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві». Але за часів незалежності відбулася докорінна зміна поглядів на працю – з обов'язку кожного вона перетворилася на право кожного, а тоталітарний постулат «ув'язнений зобов'язаний працювати та приносити користь суспільству і державі», в умовах ринко-

¹ Рябинин А. А. Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) право Российской Федерации : учебник / А. А. Рябинин. – М. : Юрист, 1995. – С. 109.

² Научно-практический комментарий Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znai-zakon.narod.ru/z/52/009.htm>. – Загл. с экрана.

³ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. В. Голіна, О. В. Лисодід, Л. П. Оніка та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 190.

⁴ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодід та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

⁵ Конституція Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=888-09>. – Заголовок з екрана.

вих відносин залишився без економічного базису¹. Однак зміна парадигми праці засуджених залишалась незмінною ще достатньо тривалий час – до 2003 р., коли у нормах ст. 107 КВК України з'явилося положення, що засуджені мають право «брати участь у трудовій діяльності». Саме з цього моменту й почалася дискусія стосовно того, чи повинні особи, позбавлені волі, працювати при відбуванні призначеного покарання.

Достатньо велике число науковців та практично всі працівники як Державної кримінально-виконавчої служби, так і судових та правоохоронних органів, сходяться у думці, що засуджені зобов'язані працювати. На підтвердження цієї тези зазвичай наводиться зміст ст. 118 КВК України: «Засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії». Необхідно зауважити, що подібне законодавче формулювання раніше завело в глухий кут й автора цієї статті, у результаті чого у попередніх наукових публікаціях вона дійшла не зовсім правильного висновку, що «за режимними вимогами праця засуджених до позбавлення волі має обов'язковий характер (ч. 1 ст. 118 КВК України), хоча у ст. 107 КВК України вказується не на обов'язок, а на право таких осіб брати участь у трудовій діяльності»².

Наступним аргументом на користь визнання праці обов'язком засуджених у спорах виступають міжнародні стандарти, причому їх зміст зазвичай навмисно перекручується задля створення підґрунтя визнання цілком правильними власних поглядів. Так, О. Г. Перминов посилається на те, що принцип обов'язковості праці засуджених не суперечить й міжнародним нормам, цитуючи Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями (далі – МСП) в частині того, що «всі засуджені зобов'язані працювати відповідно до їх фізичних можливостей»³. На нашу думку, саме вилучення на-

¹ Шемратов Д. Работу сидящим! [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=45650>. – Загл. с экрана.

² Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 458.

³ Перминов О. Г. Проблемы реализации уголовного наказания : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Перминов. – М. : Рос. гос. ун-т нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. – С. 183.

веденого положення з контексту й призводить до не зовсім вірного висновку. Так, МСП встановлюють наступні правила¹: 1) праця в'язня не повинна завдавати йому страждань; 2) усі засуджені в'язні повинні працювати відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей, засвідчених лікарем; 3) на в'язнів слід покладати корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день; 4) робота, якою забезпечуються в'язні, має бути такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію, що дозволила б їм зайнятися чесною працею після звільнення; 5) в'язнів, які здатні мати з цього користь, особливо неповнолітніх, треба навчати корисних ремесел. При цьому передбачається, що в'язні повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла і вимогами управління та дисципліни в закладі, а організація і методи роботи в закладах повинні максимально наближатися до тих, що прийняті за стінами закладів, щоб в'язні привчилися таким чином до умов праці на волі. *Не варто інтереси в'язнів і їхню професійну підготовку підкоряти міркуванням про одержання від в'язничного виробництва (тут і далі курсив мій. – І. Я.).*

Тобто головною тезою МСП правил є не обов'язковість праці засуджених, а врахування при цьому їх потреб та можливостей.

У цілому, подібною є спрямованість і Європейських тюремних правил (далі – ЄТП)²: вони пропонують розглядати працю в місцях позбавлення волі як позитивний елемент виправного впливу, професійної підготовки та адміністративного управління; ув'язненим має надаватися достатній обсяг суспільно корисної праці або, наскільки це доцільно, іншої цілеспрямованої діяльності, з тим, щоб вони були зайняті нею протягом робочого дня. І хоча ЄТП, дійсно, містять посилення, що засуджених можна зобов'язати працювати, якщо за висновком лікаря їх фізичне та психічне здоров'я дозволяє

¹ Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_212&p=1271682720954655. – Заголовок з екрана.

² Европейские пенитенциарные Правила. Пересмотренный текст Европейских минимальных стандартных правил обращения с заключенными [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_032&p=1271682720954655. – Загл. с экрана.

(правило 71.2), це правило, на нашу думку, необхідно розглядати у контексті, що «хоча прагнення отримувати фінансовий прибуток від праці ув'язнених може позитивно відбиватися на підвищенні рівня та якості, а також цілеспрямованості професійної підготовки, інтереси ув'язнених та виправний вплив на них не повинні бути підкорені цій меті» (правило 72.2).

Заборона примусової праці – один із основних принципів демократії, закріплений у ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Міжнародна Організація Праці визначає примусову працю як виконання роботи під погрозою будь-якого покарання (насиленницького впливу). Це визначення містить Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю 1930 р. Згідно з іншим документом – Конвенцією МОП «Про скасування примусової праці» 1957 р. – кожний член МОП (сторона Конвенції) зобов'язався скасувати всі види примусу та обов'язкової праці як: а) засобу політичного впливу та виховання або як міри покарання за наявність чи за виявлення політичних поглядів або переконань, протилежних установленій політичній, соціальній чи економічній системі; б) методу мобілізації та використання робочої сили для потреб економічного розвитку; в) засобу підтримання трудової дисципліни; г) засобу покарання за участь у страйках; г) форми дискримінації за ознаками расової, соціальної та національної приналежності або віросповідання. Водночас не вважається примусовою працею військова служба чи альтернативна служба (невійськова), а також робота чи служба, що виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан. Останнє визначення дає деяким фахівцям (приміром, М. С. Рыбаку, О. Г. Перминову, О. М. Зайцевій та ін.) підстави для висновку, що «обов'язкова праця засуджених до позбавлення волі не може розглядатися як вид примусової праці»¹.

¹ Рыбак М. С. Ресоциализации осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. С. Рыбак. – Саратов, 2001. – С. 330; див. також: Перминов О. Г. Проблемы реализации уголовного наказания : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Перминов. – М. : Рос. гос. ун-т нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. – С. 184; Зайцева Е. Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительных учреждениях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. Н. Зайцева. – Краснодар, 1998. – С. 82.

Проте існують й інші точки зору на проблему праці засуджених. Так, А. Х. Степанюк¹, коментуючи прийнятий у 2003 р. КВК України, зазначає, що у ст. 118 КВК особам, позбавленим волі, встановлений додатковий обов'язок працювати, хоча в ст. 107 «Права й обов'язки засуджених до позбавлення волі» такий обов'язок не передбачений. Він наголошує, що Конституція України також не передбачає обов'язку працювати, оскільки в ст. 43 закріплене лише право на працю. Крім того, із редакції ст. 118 КВК випливає, що обов'язку позбавлених волі кореспондує обов'язок адміністрації забезпечувати залучення засуджених до праці, що не зовсім відповідає теорії правовідносин, відповідно до якої обов'язку може протистояти право і навпаки. Закріплення в ст. 118 КВК України обов'язку працювати зводить нанівець право «брати участь у трудовій діяльності» (ст. 107 КВК України), оскільки, якщо право стає обов'язком, воно перестає бути власне правом. Мати право – означає мати можливість вибору. Той, на кого покладений даний обов'язок, такої свободи не має².

На думку А. Х. Степанюка, закріплення в нормах КВК України, що є процедурним нормативним актом обов'язку осіб, позбавлених волі, працювати, надає праці засуджених примусового характеру, а за ст. 43 Конституції України, яка взагалі забороняє примусову працю, такою не є праця особи, здійснювана за рішенням суду. Оскільки рішення суду, яким би особа була зобов'язана працювати в місцях позбавлення волі, не виноситься, то і праця, зведена в обов'язок КВК України, набуває ознаки примусової. Загальнообов'язковість праці в діяльності виправних колоній є позаекономічним і позаправовим примусом до роботи, що несумісно з конституційним принципом рівноправності. На цю обставину звернув увагу і В. С. Нерсисянц, який дійшов висновку, що той, хто поза своїм волевиявленням зобов'язаний працювати, хто буде працевлаштований примусово (у даному випадку немає значення – у якості засудженого чи ні), той

¹ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / за ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленського та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 61–62.

² Экимов А. И. Справедливость и социалистическое право / А. И. Экимов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. – С. 84.

звичайно не може розглядатися ні як суб'єкт права на еквівалентну оплату його примусової праці, ні як суб'єкт права взагалі¹. У зв'язку з цим, на думку А. Х. Степанюка, редакцію ч. 1 ст. 118 КВК варто було б змінити, вилучивши першу частину речення, замість якої може бути закріплене положення, що загалом відповідало би п. 8 Основних принципів поводження з ув'язненими, а саме: «Необхідно створювати умови, що дають особам, позбавленим волі, можливість займатися корисною оплачуваною працею, за рахунок якої вони зможуть поліпшити свої матеріально-побутові умови і надавати фінансову допомогу своїм родинам і родичам»².

Як цілком правильно відмічає І. Р. Григорян³, при оцінці правильності визнання праці засуджених у місцях позбавлення волі такою, що не є примусовою відповідно до положень Конвенції МОП «Про скасування примусової праці», слід виходити з норм Кримінального кодексу України (далі – КК України), у ст. 61 цього Кодексу передбачено, що покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Позбавлення волі (як на певний строк, так і довічне) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи (ст. 63 КК України). Тобто змістом покарань, пов'язаних з позбавленням волі, є ізоляція засудженого від певного оточення, поміщення його на певний строк у спеціальну установу (ст. 63 КК України). Про одночасне покладання на особу обов'язку працювати не йдеться.

Звідси висновок: само по собі позбавлення волі як вид покарання не передбачає автоматичне примусове залучення осіб, до яких застосовується даний вид покарання, до праці. Отож, головною помилкою при поширенні поняття «праця, що не є примусовою» на

¹ Нерсисянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 149.

² Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – С. 77.

³ Григорян І. Р. Деякі аспекти праці осіб, засуджених до позбавлення волі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=214. – Заголовок з екрана.

працю осіб в місцях позбавлення волі є те, що при цьому зміст даного виду кримінального покарання розуміється ширше, ніж його визначає КК України: під позбавленням волі розуміють не лише безпосередню ізоляцію особи від навколишнього середовища, але й певні інші обмеження, в тому числі й обов'язок працювати. Говорячи термінами логіки, вузькому за змістом поняттю надають значення більш широкого. Крім того, прихильники визначення праці як обов'язку засуджених зазвичай не беруть до уваги положення інших законодавчих актів України, що торкаються цих питань, зокрема, ч. 2 ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення», в якій прямо наголошується, що примушування до праці в будь-якій формі не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавством України. Добровільна незайнятість громадян не є підставою для притягнення їх до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Свій конкретний прояв праця знаходить у виконуваній людиною роботі. Ми підтримуємо позицію вчених, які вважають, що на працю покладено виконання виховних функцій, і її використання пов'язано не із засудженням чи карою за злочин, а з її соціальною природою – бути матеріальною підставою виховання особистості та надання особі можливості реалізовувати власні потреби.

Для багатьох засуджених час, проведений у місцях позбавлення волі, може виявитись першою в житті можливістю здобуття професійних навичок та заняття регулярною роботою. Основна мета залучення засуджених до праці полягає в підготовці їх до нормального життя після звільнення, а не в тому, щоб вони заробили кошти для установи виконання покарань чи забезпечили роботу підприємств в інтересах інших урядових підрозділів. Поряд із цим, засуджені до позбавлення волі не повинні проводити дні в одноманітному неробстві. Це важливо як для їх власного благополуччя, так і для підтримання правопорядку в колонії, оскільки нічим не завантажені особи скоріше піддаються депресії та зривам у поведінці. Саме на здатності праці позитивно впливати на свідомість і мораль учасників трудових процесів і ґрунтується використання праці в місцях позбавлення волі як одного із засобів виправлення засуджених.

Виховне значення праці полягає в тому, що участь засуджених у трудових процесах сприяє формуванню та становленню особи, дає можливість людині усвідомити свою корисність для суспільства, укріплює свідомість та почуття відповідальності за доручену справу. У праці формується особистість людини, зокрема, такі її якості, як колективізм (здатність працювати в команді), дисциплінованість, повага до себе та інших.

Але ефективним засобом виховання буде лише добровільна праця, без жодних примусових початків. Отож, головним завданням адміністрації є не просто створення необхідних умов для праці засуджених, а їх *свідоме* залучення до трудової діяльності. Тільки така (свідомо та добровільна праця) може визнаватися засобом виправлення й ресоціалізації осіб у значенні КВК України.

Схиляючись у процесі визначення місця праці серед обов'язків та прав засуджених до думки саме А. Х. Степанюка, вважаємо доцільним зробити певне уточнення: правильні в цілому умовиводи цього відомого науковця, потребують дещо іншого обґрунтування. Як видається, підходити до місця і ролі праці при виконанні покарання у виді позбавлення волі необхідно на основі загальних положень про зміст права на працю.

Окремі фахівці стверджують, що «було б неправильним ототожнювати працю засуджених і працю всіх інших громадян України, бо праця засуджених – це особлива праця, і вона має свої, специфічні особливості»¹. На нашу думку, наявність окремих специфічних ознак праці засуджених жодним чином не свідчить про суттєву відмінність її засад та умов від праці вільних громадян.

Як передбачено в Конституції України, засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які *визначені* законом і *встановлені* вироком суду (ст. 63). З цього витікає, що для обмеження якихось прав чи свобод засудженого є необхідними: 1) наявність закону, в якому було б пряме обмеження тих чи інших прав; 2) визначення у вироку кола прав і свобод, які обмежуються. При цьому засуджений *не позбавляється* прав люди-

¹ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодід та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

ни і громадянина, бо в Конституції йдеться лише про можливість їх *обмеження*¹.

Через свою закріпленість у Конституції, право на працю є конституційним правом, головна особливість якого полягає в тому, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, *передбачених Конституцією України*» (ст. 64). Право *кожного* на працю, як це чітко визначено в ст. 43 Конституції України, включає у себе можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Тобто вільний вибір праці та вільно надана згода на працю складають зміст цього права.

Наведений висновок підтверджується й рішенням Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 р. № 8-рп/2007 (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування)², в якому зазначається, що конституційне право громадян на працю означає можливість кожного заробляти собі на життя працею, вільно вибирати професію чи спеціальність відповідно до своїх здібностей і бажань, реалізовувати свої бажання щодо зайняття працею за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності або самостійно забезпечувати себе роботою. У рішенні ж від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) Суд сформулював правову позицію стосовно того, що за своєю природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечен-

¹ ОБМЕЖУВАТИ і рідко ОБМЕЖОВУВАТИ, -ую, -уеш, недок., ОБМЕЖИТИ, -жу, -жиш, док., перех. 1. Установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами // Не допускати поширення чого-небудь; локалізувати. 2. Бути межею чого-небудь; відділяти, відгороджувати щось від чого-небудь.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України «Про державну службу», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», статті 42 Закону України «Про дипломатичну службу» (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v008p710-07>. – Заголовок з екрана.

ня саме рівних можливостей кожному для його реалізації. Виходячи із зазначеної позиції Суд зауважив, що право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права.

Отож, ст. 118 КВК України слід розуміти так: «Засуджені до позбавлення волі повинні працювати *в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії*» (з умовним наголосом саме на виділених курсивом словах, а не на словосполучення «повинні працювати»). Інакше кажучи, стосовно засуджених обмежується не можливість вибору (реалізовувати чи ні право на працю; працювати чи ні), а права обрання виду, форми та інших характеристик трудової діяльності. Тобто, якщо засуджений виявив бажання реалізувати своє право на працю, він може зробити це за власним розсудом, але лише у межах місць і робіт, які створені в колонії.

За такого підходу усуваються протиріччя, на які зверталась увага в науковій літературі: можливість обрання моделі поведінки – працювати або ні – створює підґрунтя для *свідомої* участі у трудовій діяльності, що виникає у результаті зміни ставлення до неї; усуває примусовість праці та забезпечує виключення можливості розуміння праці як додаткового елементу кари, своєрідного «доважку» до сутнісних складових покарання у виді позбавлення волі.

Якщо розглядати працю засуджених з позиції обмеження лише вільного її вибору, цілком логічними є й положення:

– ст. 107 КВК України, за якою засуджені мають *право* на участь у трудовій діяльності;

– ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», в якій визначено, що підприємства установ виконання покарань є казенними підприємствами, які здійснюють *некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку* для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці;

– ст. 118 КВК України щодо обов'язку адміністрації створювати умови, що дають можливість засудженим займатися суспільно корисною працею. До речі, ця норма закону фактично показує намагання законодавця запровадити реалізацію ст. 43 Конституції України стосовно того, що «державна створює умови для повного здійс-

нення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб».

Нарешті необхідно звернути уваги ще на такий момент. Указуючи на «колізійність» норм, якими регламентована праця засуджених, В. М. Романов пише: «З іншого боку, якщо це право засудженого, то тоді незрозуміло, чому відмова від праці розглядається кримінально-виконавчим законодавством як порушення вимог режиму»¹.

Ми вважаємо, що тут також немає ніякої суперечливості, бо відмова від роботи фактично є страйком. У ст. 17 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» визначено, що страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного *трудового* спору (конфлікту). Стаття 44 Конституції України встановлює можливість заборони страйків на підставі закону. За такого підходу норма ч. 4 ст. 118 КВК України («засуджені не мають права припинити роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів») відповідає названій статті Конституції, бо фактично передбачає заборону на рівні закону страйку чітко визначеної категорії осіб – засуджених, а зміст ст. 133 КВК України в частині притягнення до відповідальності засуджених, які припинили роботу з метою вирішення трудових чи інших конфліктів, – засобом реагування на порушення законодавчих приписів.

До речі, не можна цілком погодитись і з критикою В. М. Романовим норми ст. 133 КВК України, що передбачає сувору відповідальність засуджених за «необґрунтовану відмову від праці» (слід додатково звернути увагу, що карається саме *необґрунтована* відмова). Як витікає зі змісту КВК України, на засуджених в цілому поширюються правила організації праці, встановлені для всіх гро-

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України : монографія / В. А. Бадира, О. П. Букалова, А. П. Гель та ін. ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Х. : Права людини, 2009. – С. 75.

мадян України. Але останні також не можуть без наслідків припинити виконання наданої роботи, бо чинне законодавство встановлює перелік випадків, коли це дозволено (приміром, ст. 6 Закону України «Про охорону праці»: Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля. Він зобов'язаний негайно повідомити про це безпосереднього керівника або роботодавця). Іншими словами, ст. 133 КВК України стосується не випадку відмови використати надане право, а виключно моментів, пов'язаних із забезпеченням трудової дисципліни, що не суперечить чинним нормативним актам. Ми переконані, що відмова засудженого від праці на підставі, наприклад, ст. 6 не потягне за собою негативних наслідків, визначених у КВК України.

Висновок. Отож, можемо обґрунтовано стверджувати, що *праця засуджених є їх правом, а не обов'язком*, і чинне кримінально-виконавче та інші галузі законодавства мають всі необхідні підстави для обґрунтування цього твердження.

В статье рассмотрен вопрос места труда осужденных к лишению свободы в системе их прав и обязанностей; предложено и обосновано определение труда осужденных как вида конституционного права; аргументировано, что законодательные ограничения касаются не непосредственно права осужденных на труд, а только лишь свободного избрания его видов и форм.

In the article the question of place of labour is considered convict to imprisonment in the system of their rights and duties; offered and grounded determination of labour convict as a type of constitutional right; it is argued, that legislative limitations touch not directly right convict on labour, but only free electing of its kinds and forms.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 30 квітня 2010 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 34.08.343

Н. І. Клименко, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ НА ДОСУДОВИХ І СУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Розглядається змагальність як міжгалузевий принцип кримінального процесу, її сутність і реалізація в стадії дізнання, досудового слідства і під час розгляду справи в суді.

Ключові слова: принцип змагальності, кримінальне судочинство, кримінальний процес, суд.

Проблема змагальності кримінального судочинства була предметом дослідження багатьох науковців (Н. С. Алексєєв, В. З. Лукашевич, М. І. Бажанов, Ю. М. Грошевий, Л. М. Карнеєва, І. В. Тирічев, В. П. Божьєв, М. М. Міхеєнко, Ю. П. Алєнін, Л. Д. Удалова, В. М. Тертишнік та ін.), роботи яких мали важливе наукове та практичне значення.

Змагальність передбачає таку побудову кримінального процесу, при якій функції обвинувачення і захисту відокремлені від функції вирішення справи, виконуються суб'єктами, що мають рівні права у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом (ч. 5 ст. 16¹ КПК України), заявленні відводів і клопотань, виступах у судових дебатах, оскарженні процесуальних рішень (ст. 261 КПК України). Суд створює умови, необхідні для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, і розглядає справу (ч. 7 ст. 16¹ КПК України). Отже, ознаками змагальності є:

1) наявність двох протилежних сторін – обвинувачення і захисту. Для повноцінного змагання необхідна присутність сторін у суді (статті 45, 262, 264, 288–290 КПК України);

2) процесуальна рівність сторін;